

जलसिंचनप्रकल्प आणि विस्थापन

Bhagwat.D.Gore

Research Student,

Email-id-bdgre86@gmail.com

गोष्टवारा

विकास आणि विस्थापनाचा सहसंबंध आहे. अन्न, वस्त्र, निवारा, शिक्षण आणि आरोग्य या मानवाच्या मूलभूत गरजा असून त्या पूर्ण करण्यासाठी व्यक्तीला पाणी गरजेचे आहे. प्रकल्पाचे काम पूर्ण केल्याशिवाय विकास होऊ शकत नाही. विकास प्रकल्प केल्यास विस्थापन होत राहणार. विकास प्रकल्प यामुळे पाणी, रोजगार मिळतो त्यामुळे देशाचा विकास होतो. सदरील संशोधनासाठी प्राथमिक तथ्य संकलनामध्ये मुलाखत अनुसूची दुय्यम साधन सामुग्रीमध्ये पुस्तके, मासिके वेबसाइटचा आधार घेतला आहे. या संशोधनासाठी विश्लेणात्मक संशोधन आराखडा उपयोग करण्यात आला आहे.

Keywords

जलसिंचन विकास विस्थापन साधनसंपत्ती सजीव पाणी जलसंधारण रोजगार.

प्रस्तावना

विकास हे मानवी प्रगतीचे मापदंड आहे. व्यक्तीचा किंवा समाजाचा विकास हा जमिनीचा उपयोग केल्याशिवाय शक्य होणार नाही. त्यासाठी त्या जमिनीचा वापर केल्यामुळे तो जमीनधारक किंवा मालक त्या ठिकाणावरून दुसऱ्या ठिकाणी विस्थापित होतो. अन्न, वस्त्र, निवारा, शिक्षण आणि आरोग्य या मानवाच्या मूलभूत गरजा असून या गरजांना पूर्ण करण्यासाठी व्यक्तीला पाणी महत्वाचे आहे. पृथ्वीवरील एक महत्वाचा घटक म्हणून पाणी महत्वाचे आहे. मानवी जीवनात पाण्याला अनन्य साधारण महत्त्व आहे. मनुष्याच्या शरीरात जवळपास 50 ते 60 टक्के पाणी असते. पाण्या वाचून कोणताही सजीव पृथ्वी तलावर जिवंत राहू शकत नाही. जल ही मानवाला मिळालेली निसर्गाकडून मिळालेली साधनसंपत्ती आहे त्यामुळे त्यावर पृथ्वीवरील सर्व प्राणी मात्रांचा सारखाच अधिकार आहे. अन्नाशिवाय काही दिवस सजीवप्राणी जिवंत राहू शकतो परंतु पाण्याच्या शिवाय व्यक्ती अधिक वेळ जिवंत राहू शकत नाही. पृथ्वीवरील एकूण भूखंडाचा विचार करता पृथ्वीवर पाण्याचे प्रमाण अधिक म्हणजेच 71 टक्के असून 29 टक्के भाग जमीन आहे. पृथ्वीवर असलेल्या पाण्यापैकी केवळ एक टक्काच पाणी पिण्यास

उपयुक्त आहे. उपलब्ध असलेल्या पाण्यापैकी एक टक्काच पाणी मानव वापरू शकतो व उरलेले 99 टक्के पाणी मानवास वापरण्यास योग्य नाही.

पृथ्वीवर आज १.४ दशलक्ष घनमीटर पाणी उपलब्ध आहे त्यातील 70 टक्के म्हणजेच दोन तृतीयांश पाणी आर्टिक व अंटार्टिका खंडात बर्फाच्या रूपात गोठलेले आहे. त्यापैकी 30 टक्के पाणी जीवन उपयोगी असून ते जमिनीखाली आहे. उपलब्ध असलेल्या पाण्यापैकी 70 टक्के भाग जलसंधारणासाठी म्हणजेच जमिनीसाठी वापरले जाते तर २२ टक्के भाग उद्योगासाठी वापरला जातो आणि उरलेला ८ टक्के पाणी घरगुती वापरासाठी वापरले जाते. नैसर्गिकरीत्या उपलब्ध असलेल्या पाणी या नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा मनुष्य प्राण्याने नीटनेटकेपाने वापर केला तर त्याला आपल्या मूलभूत गरजा भागवता येतील अन्यथा त्याला आपल्या गरजा पूर्ण करता येणार नाहीत. पहिली गरज म्हणजे पिण्याचे पाणी आणि दुसरी गरज म्हणजे जीवन जगण्यासाठी लागणारे अन्न निर्मिती करण्यासाठी लागणारे पाणी तर राहण्यासाठी निवासाची व्यवस्था करण्यासाठी लागणारे पाणी होय. अन्न, वस्त्र, निवारा गरजा पूर्ण करण्यासाठी व्यक्तीला पाण्याचा नेहमी उपयोग होतो. निसर्ग आपल्याला पावसाळ्याच्या दिवसात पावसाच्या रूपात दरवर्षी जे पाणी उपलब्ध करून देतो ते पाणी साठवण्यासाठी जलसिंचन प्रकल्प याची गरज असते. मात्र त्या पडणार्या पावसाच्या पाण्यातून पाहिजे तेव्हा व पाहिजे तिथे पाणी निसर्गात असते. परंतु पावसाळा संपल्यावर पावसाचे पाणी उपलब्ध होत नाही म्हणून पावसाळ्यात पडलेले पावसाचे पाणी आपल्याला वर्षभर साठवून ते वापरायला मिळण्यासाठी त्याची साठवणूक किंवा साठा करणे गरजेचे असते. आपला भारत देश हा कृषिप्रधान आहे. भारतातील २/३ लोकसंख्या कृषी व्यवसायावर अवलंबून आहे. जलसिंचन व्यवस्थेचा इतिहास बघता इतिहासाच्या प्रत्येक कालखंडात सिंचनाचे प्रमाण वाढत गेल्याचे दिसते. स्वातंत्र्यानंतर भारतातील सरकारने देशाचा विकास करावयाचा असेल तर कृषीचा विकास करणे गरजेचे आहे असे ठरवले. जर शेतीचा विकास करावयाचा असेल तर शेतीला मुबलक प्रमाणात पाण्याची उपलब्धता

करून देणे गरजेचे आहे त्यासाठी भारत सरकारने मोठ-मोठी धरणे बांधण्यास सुरुवात केली. स्वातंत्र्योत्तर काळात आर्थिक वृद्धिच्या उद्दिष्टासाठी, शेती व उद्योगधंद्यांच्या विकासासाठी मोठमोठी धरणे बांधण्याचा विचार पुढे आला. या सर्वांचा परिणाम म्हणजे जगातील मोठ्या धरणांपैकी सर्वात जास्त धरणे भारतात बांधली गेली.जसे हिराकुड धरण, सरदार सरोवर ,भाकरा नांगल ,जायकवाडी ,पंच प्रकल्प येलदरी प्रकल्प, कोयना प्रकल्प,इसापूर यासारख्या योजनेच्या माध्यमातून कृषी ला अनुदान देण्यास सुरुवात झाली त्याचाच फायदा ग्रामीण तसेच शहरी भागातील विकास होण्याबरोबरच येथील सिंचनाच्या वाढीला फायदा झाला.त्यामुळे पाणी ,रोजगार मिळतो त्यामुळे देशाचा विकास होतो. त्याचाच परिणाम आता भारतामध्ये सिंचनाचे प्रमाण जवळपास 45 ते 50 टक्के च्या दरम्यान आहे ते 2004 मध्ये 38.61 टक्के होते. तर महाराष्ट्र मध्ये 14.36% होते तेच आता महाराष्ट्रात प्रमाण 16.60% झाले आहे.

विस्थापन :-

विस्थापनाचा अर्थ आपले नैसर्गिक ठिकाण सोडून किंवा जेव्हा व्यक्ती-व्यक्तीसमूह किंवा समाज कोणत्या कारणामुळे आपल्या पूर्वीच्या ठिकाणापासून दुसऱ्या ठिकाणी जातो त्याला विस्थापन असे म्हणतात.

विकास आणि विस्थापनाचा सहसंबंध आहे. विकास करायचा असेल तर विस्थापन होणार आणि जर विस्थापन केले नाही तर विकास होणार नाही.विकास करण्यासाठी प्रकल्प निर्माण करावे लागतात स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारतात शासनाद्वारे अनेक विकासप्रकल्पांसाठी जमीन अधिग्रहण करण्यात आली. त्यामुळे असंख्य लोक विस्थापित झाले.विकासप्रकल्प तयार केल्यामुळे लोकांना विस्थापित करावे लागते मग ते विस्थापन सेझ, मिहान प्रकल्प, कोळसाखाण, विद्युत्प्रकल्प ,सिंचन प्रकल्पाच्या माध्यमातून असो किंवा वाहतुकीसाठी रस्ते किंवा उद्योगधंदे यांच्या माध्यमातून असो. विकास जर करावयाचा असेल तर विस्थापन करावेच लागणार. सिंचन प्रकल्पांमुळे (धरणामुळे) कृषीचा विकास होतो व कृषीचे उत्पन्न वाढते. सिंचनामुळे कृषीच्या पीक पद्धतीमध्ये मोठ्या प्रमाणावर बदल झालेला आपणाला दिसतो त्याचाच परिणाम आपण अन्नधान्याच्या बाबतीत स्वयंपूर्ण झालो त्यामुळे रोजगाराच्या संधी वाढल्या व परिणामी दारिद्र्याचे प्रमाण व कुपोषणाचे प्रमाण घटले व समाजातील सामाजिक असमतोल कमी होण्यास मदत झाली.

भारतातील सिंचन प्रकल्प व त्यामुळे झालेले विस्थापित.

तक्का.क्र.०१

अ. क्र.	प्रकल्पाचे नाव	राज्य	विस्थापित संख्या	आदिवासी लोकसंख्या टक्के
१	कर्जन	गुजरात	११६००	१००
२	सरदार सरोवर	गुजरात	२००००	५७.६
३	महेश्वर	मध्यप्रदेश	२००००	६०
४	बोधघाट	मध्यप्रदेश	१२७००	७३.९१
५	इचा	बिहार	३०८००	८०
६	चंदील	बिहार	३७६००	८७.९२
७	कोलकारो	बिहार	६६०००	८८
८	महीबजाज सागर	राजस्थान	३८४००	७६.२८
९	पोलावरण	आंध्रप्रदेश	१५००००	५२.९०
१०	पैठण व पानशेत	बिहार	९३८७४	५६.४६
११	अप्पर इंद्रावती	ओरिसा	१८५००	८९.२०

१२	पोंग	हिमाचल प्रदेश	८०००	५६.४६
१३	इचमपल्ली	आंध्रप्रदेश-महाराष्ट्र	३८१००	७६.२८
१४	तुळतुळी	महाराष्ट्र	१३६००	५१.६१
१५	दमणगंगा	गुजरात	८७००	४८.७०
१६	भाकरा	हिमाचल प्रदेश	३६०००	३४.७६
१७	मसन रीझवैर	बिहार	३७००	३१
१८	उकाई रीझवैर	गुजरात	५२०००	१८.९२

Source: Satyjit Singh Taming the Waters (Oxford University Press, 1997) and Government figures

वरील तक्त्यावरून असे दिसते की स्वातंत्र्यानंतर भारतात अनेक मोठी धरणे झाली त्यामध्ये आदिवासी लोकसंख्येला अधिक प्रमाणात विस्थापित व्हावे लागले. कर्जना या धरणामध्ये १०० टक्के आदिवासी जनतेचे विस्थापन झाले. त्यामुळे मोठ्या धरणाचा सर्वात अधिक फटका आदिवासी जनतेला बसला.

संदर्भ साहित्य परिशीलन :-

- ओरिसातील हिराकूड धरणामुळे १०८३८५ हेक्टर जमीन सिंचनाखाली आली तसेच या धरणामुळे ४२००० हेक्टर जमीन व २४० गावे पाण्यामध्ये बुडाले.
- भारतामध्ये ४२९१ धरणे आहेत व भारतात अंतर्गत विस्थापितांची संख्या ३०.९ कोटी पेक्षा जास्त आहे.
- जागतिक बांध अहवालानुसार जगात ४५००० धरणे आहेत.
- सरदार सरोवर यामुळे २४५ गावातील २४५००० लोक विस्थापित झाली.
- पेनटाकळी प्रकल्पामुळे ४३१० व्यक्ती विस्थापित झाले. आपत्ती, संघर्ष आणि हिंसाचारामुळे घर सोडावे लागलेल्या लोकांच्या प्रकरणात चीन पहिल्या, फिलिपाईन्स दुसऱ्या क्रमांकावर असून भारत जगात तिसऱ्या क्रमांकावर आहे. २०१६ च्या संयुक्त राष्ट्रांच्या अहवालानुसार भारतात सुमारे २८ लाख लोक विस्थापित होते. २००१ च्या जनगणनेनुसार भारतात अंतर्गत विस्थापितांची संख्या ३०.९ कोटी पेक्षा जास्त होती त्यात सुमारे ९० टक्के महिला होत्या. २०११ जनगणनेनुसार भारतात अंतर्गत विस्थापितांची संख्या ४० कोटी पेक्षा जास्त झाली. १० पैकी प्रत्येक तीसरा भारतीय अंतर्गत विस्थापनाच्या जाचातून जात आहे. दर मिनिटाला

६० लोक विस्थापित होतात तर प्रत्येक तासाला ३६०० व्यक्ती विस्थापित होतात. सिंचन प्रकल्पामुळे शेतीला, उद्योगांना पाणीपुरवठा झाला तसेच मोठ्या शहरांना व गावांना पाणीपुरवठा करण्यासाठी त्याचा फायदा झाला उदा. जायकवाडी प्रकल्प, कोयना प्रकल्प, पेनटाकळी प्रकल्प इत्यादी. पेनटाकळी प्रकल्पामुळे बुलढाणा जिल्ह्यातील कृषीच्या सिंचनामध्ये मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली तसेच प्रकल्पा शेजारील गावे तसेच चिखली व बुलढाणा शहराचा पाण्याचा प्रश्न मिटला त्याप्रमाणेच चिखली तसेच बुलढाणा शहरातील उद्योगांना पाणीपुरवठा करण्याचे ठरवले. या प्रकल्पामुळे गहू, ऊस, हरभरा व इतर उत्पादनामध्ये वाढ झाली. या प्रकल्पामुळे पाच गावे तसेच एक हजार पेक्षा अधिक कुटुंबे तसेच ४३१० व्यक्ती विस्थापित झालेले आहेत. पेनटाकळी प्रकल्पामुळे विस्थापित झालेली गावे ही चिखली व मेहकर तालुक्यातील आहे.

तक्ता.क्र.०२

अ. क्र	गावाचे नाव	तालुका	बुडीत क्षेत्रात येणाऱ्या घरांची संख्या	विस्थापित व्यक्तींची संख्या
१	२	३	४	५
०१	पिंपळगाव उंडा	मेहकर	२९७	१३९०
०२	कासारखेड	मेहकर	१९८	८७२
०३	नायगाव बु.	चिखली	३१८	११४८

०४	नायगाव खु.	चिखली	०६६	३१८
०५	पेनसावंगी	चिखली	१२२	५८२
एकूण		-	१००१	४३१०

संदर्भ % बुलढाणा पाटबंधारे प्रकल्प मंडळ बुलढाणा पेनटाकळी प्रकल्प संक्षिप्त टिप्पणी

वरील तक्त्यावरून असे दिसते की पेनटाकळी प्रकल्प यामुळे मेहकर व चिखली तालुक्यातील ५ गावातील १००१ कुटुंबाचे विस्थापन झाले.

संशोधनाची उद्दिष्टे :-

संशोधन करत असताना संशोधनाची उद्दिष्टे समोर ठेवून अभ्यास केला जातो सदरील संशोधनाचे उद्दिष्टे खालील प्रमाणे आहेत.

1. विकास आणि विस्थापन याचा संबंध संजून घेणे.
2. विस्थापनाची समस्या समजून घेणे.

संशोधनाची गृहिते :-

1. विकास आणि विस्थापन याचा संबंध
2. विकास प्रकल्पामुळे विस्थापन होते.

संशोधनाचे महत्त्व :-

विकास करायचा असेल तर विस्थापन होणार मग ते विस्थापन प्रकल्पासाठी असो की रस्त्यासाठी असो त्यातून विकास होणार व विस्थापन सुद्धा होणार व अशा विकासाचा व विस्थापनाचा अभ्यास होणे गरजेचे असते त्यामुळेच त्याचा अभ्यास करणे महत्त्वाचे आहे.

संशोधन पद्धती

सदरील संशोधनासाठी संशोधन करण्यासाठी संशोधकाने प्राथमिक तथ्य संकलन यामध्ये मुलाखत-अनुसूची तसेच द्वितीय साधनसामग्रीचा आधार घेतला असून त्यामध्ये पुस्तके, अहवाल आणि मासिके तसेच वेबसाईट यांचा आधार घेतलेला आहे. सदरील संशोधनासाठी संशोधकाने वर्णनात्मक संशोधन आराखड्याचा वापर केला आहे.

विस्थापनाचे परिणाम

नैसर्गिक अथवा मानवनिर्मित कारणांमुळे विस्थापित होणाऱ्यांची जबाबदारी सरकारने घेतली पाहिजे. ती न घेतल्यामुळे विस्थापितांचे विस्थापितांचे पुनर्वसन हा गंभीर प्रश्न बनत चालला आहे. विस्थापनाबाबत महाराष्ट्र शासनाने कायदे केले आहेत; पण त्याची अंमलबजावणी केली नाही. त्यामुळे 'आधी पुनर्वसन आणि मगच धरण' अशी मागणी संभाव्य विस्थापितांच्या आंदोलनातून स्वाभाविकपणे काही ठिकाणी दिसून येते असे दिसते. विस्थापन-पुनर्वसनाचे प्रश्न घेऊन स्वतंत्र भारतात अनेक जनआंदोलने उभी राहिली.

या जनआंदोलनांनी विकासप्रकल्पांमुळे होणाऱ्या विस्थापन व पुनर्वसनाच्या प्रश्नावर आवाज उठविला. बाधितांचे फक्त पुनर्वसन केले जाते. तेही आदर्श नसते, तर त्यात बऱ्याच प्रमाणात त्रुटी असतात; परंतु पुनर्स्थापना केले जात नाही. विकासप्रकल्पांमुळे बाधित होणाऱ्यांचे विकासप्रकल्प उभारला जावा की नाही, त्यासंबंधी सहमती विचारात घेतली जात नाही. विकासप्रकल्पांमुळे बाधित होणाऱ्यांना त्यापासून होणाऱ्या विकासात वाटा दिला जात नाही. म्हणजेच विकासाचे समन्यायी वाटप होत नाही. त्यातून सामाजिक न्याय व प्रादेशिक विषमतेचा प्रश्न उभा राहतो, असे अनेक आरोप केलेत. म्हणजेच विकास प्रक्रियेत विरोधाभास दिसतो कारण एकच विकासप्रकल्प हा एका समूहासाठी लाभदायक असतो, तर दुसऱ्या समूहासाठी तो विकासप्रकल्प नुकसानकारक ठरत असल्याचे दिसते.

निष्कर्ष

अभ्यासावरून असे दिसते की

1. धरणामुळे किंवा सिंचन प्रकल्पामुळे सिंचनामध्ये वाढ झाली.

पेनटाकळीप्रकल्पामुळे बुलढाणा जिल्ह्यातील मेहकर तालुक्यात तसेच वाशिम जिल्ह्यात १०७०० हेक्टर क्षेत्रामध्ये कृषीमध्ये सिंचनाचा लाभ झालेला आहे. याप्रकल्पामुळे शेती, शहरे तसेच अनेक गावांना पिण्यासाठी पाण्याची सोय झाली त्याचप्रमाणे औद्योगिक क्षेत्रातील कंपन्यांना पाणीपुरवठा झाला. या प्रकल्पामुळे आजूबाजूच्या दहा पंधरा किलोमीटर अंतरावर पाईपलाईनने पाणी नेऊन शेतीमध्ये पाण्याची व्यवस्था केली गेली.

2. विस्थापित झालेल्या कुटुंबांचा मुख्य व्यवसाय शेती व शेतमजुरी आहे.

आपण वरील बघितले आहे की विस्थापित झालेल्या कुटुंबीयांचा मुख्य व्यवसाय हा शेती व शेतमजुरी असतो कारण त्या प्रकल्पामुळे विस्थापित झालेल्या कुटुंबांचा मुख्य व्यवसाय शेतीचा आहे कारण पेनटाकळी प्रकल्पामुळे विस्थापित झालेले गावे ही ग्रामीण भागात तसेच शेती व शेतमजुरी करणारी होती व आता सुद्धा आहेत म्हणूनच तेथील कुटुंबाचा प्रमुख व्यवसाय शेती व शेतमजुरी हाच आहे विस्थापित झालेले कुटुंबीय शेत तसेच मजुरी करूनच आपला उदरनिर्वाह करीत आहे.

3. प्रकल्पांमध्ये विस्थापित झालेल्या कुटुंबीयांची जमीन प्रकल्पामध्ये गेली आहे.

प्रकल्पामुळे विस्थापित झालेल्या कुटुंबीयांची जमीन त्या प्रकल्पामध्ये गेलेली आहे पिंपळगाव आतील नदी तसेच नदीकाठची सर्वच जमीन त्या प्रकल्पामध्ये गेलेली आहे त्यामुळे तेथील गावाची जी जमीन राहिली ती बागायती झाली आहे. यांची जमीन प्रकल्पामध्ये गेलेली आहे त्यांनी दुसऱ्या ठिकाणी जमीन विकत घेतली आहे तसेच काही लोकांनी जमिनी न घेता घरे बांधली आहेत व अनेकांना व्यसनांचा आजार जडला आहे.

4. प्रकल्पामुळे विस्थापित झालेल्या कुटुंबीयांना प्रकल्पात गेलेल्या घराचा व जमिनीचा योग्य मिळाला आहे असे वाटते.
5. विस्थापित झालेल्या कुटुंबातील व्यक्ती शिक्षणाचा फायदा शेतीसाठी व नोकरीसाठी करित होते व अजूनही करतात.

शिफारसी

1. मानवी जीवनात पाण्याला महत्त्व आहे त्याचबरोबर समाजाचा विकास करावयाचा असेल तर त्यासाठी पाणी गरजेचे असते, हेच पाणी आपणाला निसर्गाकडून मुक्त मिळते परंतु ते मिळणारे पाणी आपल्याला साठवण करावे लागते. त्यासाठी आपल्याला प्रकल्प / धरणे निर्माण करावी लागतात. त्यासाठी जागा लागते आणि ते करण्यासाठी लोकांचे विस्थापन म्हणजेच एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी लोकांना न्यावे लागते त्यामुळे त्यांचा पुनर्वसनाचा प्रश्न निर्माण होतो म्हणूनच आता शासनाने धरणे जर बांधायचे असल्यास ती ज्या ठिकाणी लोक वस्ती नाही किंवा जी जमीन आपण वापरत नाही अशा ठिकाणी धरणे तयार केली पाहिजे. त्यामुळे पाण्याचा प्रश्न सुटेल तसेच विस्थापनाचा प्रश्न निर्माण होणार नाही.
2. आज आपण विकास झपाट्याने जरी करत असलो तरी त्याच प्रमाणात विस्थापन सुद्धा झपाट्याने होत आहे मग ते विस्थापन पाण्यासाठी असो की विजेसाठी रस्त्यासाठी वाहतुकीसाठी .आता ते विस्थापन करायचे कमी करावे लागेल जसे आता नवीन धरणे न निर्माण करता आहे त्याच धरणांची साठवण क्षमता वाढवण्याचा प्रयत्न करावा लागेल तसेच आपल्याला पाणी साठवण्यासाठी अनेक उपाय करावे लागतील जसे विहीर, शेततळे, नदी खोलीकरण, धरणातील गाळ काढणे.
3. नवीन रस्त्यांचे निर्माण न करता जुन्याच रस्त्यांची नवीन पद्धतीने बांधणी करणे गरजेचे आहे.

4. पाणी साठवण्यासाठी प्रत्येक व्यक्तीने घरावरून पडणारे पावसाचे पाणी जमिनीवर वाहून जाऊ देता त्या पाण्याला आपल्या घराच्या खाली जमिनीमध्ये कसे जिरवता येईल याचा विचार करणे गरजेचे आहे.
5. पाण्याच्या साठवणे व वापराच्या बाबतीत सर्वांनी सावधानता बाळगणे गरजेचे आहे.
6. सर्व जनतेने आता जलसाक्षर होणे गरजेचे आहे त्याशिवाय आपल्याला आता पर्याय नाही, तसेच लोकसंख्या नियंत्रण ठेवणे गरजेचे आहे कारण आता ज्या प्रमाणात लोकसंख्या वाढत आहे त्या वाढणाऱ्या लोकांना आपल्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी पिण्यासाठी पाणी तसेच राहण्यासाठी घर आणि दळणवळणासाठी रस्ते यांची मोठ्या प्रमाणात आवश्यकता असते त्यामुळे ते करण्यासाठी मग आपल्याला धरणे बांधावे, घरे बांधावी लागतात आणि रस्ते निर्माण करावे लागतात म्हणून त्यासाठी जमीन आटते व त्यातून मग विस्थापनाचा प्रश्न निर्माण होतो.
7. मानवाने आपल्या विकासासाठी विस्थापन केले आहे जसे की आपण स्वातंत्र्य झालो त्यावेळेस आपल्या देशाची लोकसंख्या फक्त 35 कोटीच्या आसपास होती परंतु आता तीच लोकसंख्या जवळपास 125 कोटी पेक्षा अधिक झालेली आहे त्यामुळेच या लोकांच्या गरजा भागवण्यासाठी अनेक प्रकारचे प्रयत्न करावे लागतात त्यामध्ये अनेक प्रकल्प निर्माण करावे लागतात त्यासाठी जमीन पाहिजे आणि ती जमीन त्या जमिनीवरील लोक इतर ठिकाणी विस्थापित करावे लागतात व त्यातून त्यांच्या पुनर्वसनाचा प्रश्न निर्माण होतो.

सारांश

अशा प्रकारे मानवी समाजाला आपला व आपल्या राष्ट्राचा विकास करावयाचा असेल तर जलसिंचन प्रकल्पाची निर्मिती करून त्या प्रकल्पा मुळे विस्थापित झालेल्या कुटुंबीयांना पर्यायी व्यवसाय उपलब्ध करून द्यावा. जर विकास करायचा असेल तर विस्थापण होणार. विस्थापन करणार तेव्हाच विकास होणार, त्यासाठी आपल्याला विकास पण करायचा आणि विस्थापण पण कमी करायचे आहे. म्हणून आपल्याला अनेक पर्याय शोधावे लागणार आहेत.

संदर्भ ग्रंथ :-

- ✦ गुसा.एम.एल.आणि शर्मा .डी. डी., (२००५), 'समाजशास्त्र प्रतियोगिता साहित्य सिरीज', साहित्य भवन प्रकाशन, आग्रा. पृ. क्र.११२.
- ✦ काळदाते.सुधा.,(२००५), 'भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या', विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद. पृ.क्र.१६५ - १६६
- ✦ काविमंडन विजय,'विकासाचे अर्थशास्त्र आणि नियोजन', श्रीमंगेश प्रकाशन,नागपूर.
- ✦ जोशी, आर, आणि इतर (संपा), २००७, सामाजिक ज्ञानकोश, खंड २, पुणे,.
- ✦ दि.मा.मोरे.(संपा), 'सिंचन साधना'महाराष्ट्र सिंचन सहयोग, औरंगाबाद.
- ✦ मिश्रा.जे.पी. 2005, 'कृषी अर्थशास्त्र,' साहित्यभवन प्रकाशन, आग्रा. पृ. क्र.१४५.
- ✦ <https://divyamarathi.bhaskar.com/news>
- ✦ <http://www.aricessbase.com/self>
- ✦ <http://www.dams.org>
- ✦ बुलढाणा पाटबंधारे प्रकल्प मंडळ बुलढाणा पेनटाकळी प्रकल्प संक्षिप्त टिप्पणी, २००३.
- ✦ मुलाखत- अनुसूची